

धार्मिक धोरण अकबर व औरंगजेब :

अ) अकबराचे धार्मिक धोरण :

अकबराने कालानीर येथे १४ फेब्रुवारी १५५६ रोजी राज्यारोहण केल्यानंतर त्याने अवलंबिलेल्या उद धार्मिक धोरणामुळे राज्यविस्तार करण्यात त्याला यश मिळाले. हिंदूस्थानमध्ये अनेक धर्म व संप्रदाय असल्याने एका विशिष्ट धर्माचा पुरस्कार करून राज्य चालविणे अवघड असल्याने सर्वसमावेशक धोरण अकबराने स्विकारले. राज्य व धर्म यांच्यात फारकत करून जात, धर्म, संप्रदाय असा भेदभाव न करता गुणवत्तेनुसार राज्यकारभारात संधी दिल्या. राजपुतांप्रती उदार धोरणाचा पुरस्कार करून साम्राज्यविस्ताराकरिता त्यांचा उपयोग करून घेतला. जिझियासारखे धार्मिक भेदभाव करणारे कर रद्द केले. त्याचप्रमाणे महजर प्रसिद्ध करून धार्मिक प्रश्नांबाबत अंतिम निर्णय घेण्याचे अधिकार स्वतःकडे घेऊन धर्मपंडितांचा प्रभाव कमी केला. हिंदू-मुस्लिमांच्यामध्ये सलोखा निर्माण करून साम्राज्य स्थिर व बळकट केले. सर्व धर्मियांना त्यांच्या धर्मानुसार आचरण करण्याचे स्वातंत्र्य देणारा व सर्व धर्मसमभाव राज्यकारभार स्वतःही आचरणात आणणारा अकबर हा सहिष्णू राज्यकर्ता होता.

अ) अकबराच्या धार्मिक धोरणाची पार्श्वभूमी :

अकबर बादशहाला बालपणापासूनच धर्माचे सत्य जाणून घेण्याची जिज्ञासा होती. त्याच्यावर उदारमतवादी विचारांचा त्याच्यावर प्रभाव होता. अकबर स्वतः धर्म आणि आध्यात्म याबद्दल चिंतन करत असे. वडिल हुमायून होते. त्यांच्यातील दार्शनिक उदारता आणि दानशूरतेचा वारसा अकबराला मिळाला होता. अकबराची आई हमीदाबानू ही शियापंथीय होती. त्याचे गुरू अब्दुल लतीफ खान हे देखील शिया पंथीय होते. अकबरावर शेख मुबारक आणि त्यांचे दोन पुत्र अबुल फैजी, अबुल फजल यांच्या पुरोगामी विचारांचा ही प्रभाव होता. सुफी संप्रदायाच्या तत्वज्ञानाचाही त्याच्यावर प्रभाव होता. लहानपणापासून चिकित्सक वृत्ती असणाऱ्या अकबराने अनेक बार्बीवर चिंतन करून उदार धार्मिक धोरणाचा स्विकार केला. आपल्या साम्राज्यात त्याचा अवलंब केला. इ. स. १५६२ मध्ये अकबराने युद्धकैद्यांना गुलाम बनविण्याची प्रथा बंद कण्याचे आदेश दिले. अशा रितीने गुलामांचे सक्तीने होणारे धर्मांतर थांबविण्याची त्याने दिलेली आज्ञा म्हणजे उदार धार्मिक धोरण राबविण्याची सुरुवात होय. पुढे इबादतखान्याची उभारणी करून सुरुवातीस इस्लाम धर्म शी व नंतर सर्व धर्मातील पंडित विद्वानांशी चर्चा करून अंतिमतः 'दीन-ए-इलाही' या धर्माची केलेली स्थापना यातून अकबराच्या सर्वसमावेशक उदार धार्मिक धोरणाची प्रचिती येते.

अकबराच्या धार्मिक धोरणाची चर्चा करताना येथे बहुसंख्येने असणाऱ्या हिंदूप्रती त्याने अवलंबिलेल्या धोरणाचा आढावा घेणे महत्वाचे आहे. सम्राट अकबराने हिंदूप्रती खालील निर्णय घेतले.

क) हिंदूप्रती उदार धार्मिक धोरणाचा पुरस्कार करून घेतलेले निर्णय :

अकबर राजपूतांशी वैवाहिक नातेसंबंध प्रस्थापित करून रक्तसंबंध निर्माण केले. इ. स. १५६२ मध्ये राजपूत राजबिहारीमलची कन्या जोधाबाई हिच्याशी अकबराने विवाह केला. राजपूतांना दरबारात मानाच्या सबदारी देऊन त्यांच्याशी मैत्रीपूर्ण धोरण स्विकारले यामुळे साम्राज्यविस्ताराकरिता राजपूतांच्या शौर्याचा व निष्ठेचा उपयोग झाला.

हिंदूना द्यावा लागणारा तिर्थयात्रा कर इ. स. १५६३ साली रद्द केला. त्याचप्रमाणे हिंदूची मानखंडना करणारा जिझिया कर इ. स. १५६४ साली रद्द केल्याने अकबरास हिंदू प्रजेमध्ये लोकप्रियता मिळाली. हिंदूना धार्मिक स्वातंत्र्य देऊन त्यांचे सण-उत्सव करण्याची परवानगी दिली. अकबराने दरबाराच्या वतीने रक्षाबंधन, वसंतोत्सव, दसरा, महाशिवरात्र हे सण साजरे करण्यास सुरुवात केली. तो स्वतः या सण-उत्सवात सहभागी होत असे.त्यांचे श्रद्धास्थान असणारी प्रार्थना मंदीर बांधण्याची परवानगी देण्यात आली. त्यानुसार अनेक मंदीरांची उभारणी करण्यात आली. राज्यकारभार करत असताना अकबराने प्रशासनात जात, धर्म, पंथ, संप्रदाय असा भेदभाव न करता गुणवत्ता व कर्तबगारी नुसार नोकऱ्या दिल्या. राजा मानसिंग, राजा भगवानदास, राजा तोडरमल इ.ना उच्चपदे बहाल केली. सर्वसर्वांना समान संधीचे धोरण अवलंबिल्याने बुद्धिमान हुशार व कर्तबगार व्यक्ति पुढे आल्या. अकबराने अनुपस्थितीत राजा भारमल याला दिल्लीचे प्रशासन सांभाळण्यासाठी नियुक्त केल्याचे उदाहरण ही अकबराच्या उदार धार्मिक धोरणाची साक्ष देते.

अकबराने सक्तीच्या धर्मांतरावर बंदी तर घातलीच पण त्यांना स्वधर्मात परत जाण्याची परवानगी देणारा बटहुकूम काढला. त्याचप्रमाणे गुलामांच्या खरेदी विक्रीवर कडक निर्बंध घालून गुलामगिरी प्रथेला पायबंद घातला. हिंदू धर्माचे ज्ञान व धर्मग्रंथांची माहिती सर्वांना व्हावी या उदार हेतूने त्याने रामायण, महाभारत, हरिवंश, योगवशिष्ट या हिंदू ग्रंथांचे भाषांतर फारसी भाषेत करवून घेतले. याकरिता सम्राट अकबराने स्वतंत्र भाषांतर विभागही स्थापन केला होता. गाय ही हिंदूधर्मात पवित्र मानली जात असल्याने गोहत्यास बंदी घालण्यात आली.

अशा रितीने सम्राट अकबराने हिंदूप्रती सहिष्णू धार्मिक धोरणाचा पुरस्कार करून हिंदू प्रजेमध्ये आदराचे स्थान व लोकप्रियता मिळविली आणि राज्य कारभार सुरळितपणे चालविण्यासाठी त्यांचे सहकार्यही प्राप्त केले.

ड) अकबराच्या धार्मिक कल्पना व विचार :

अकबर बादशहा अशिक्षित असला तरी तो जिज्ञासू होता. एखाद्या बाबीवर सारासार विचार करून निर्णय घेणे त्यास आवडत होते. धर्माचे खरे स्वरूप व मुलतत्वे जाणून घेण्याची त्याची इच्छा होती. यासाठी इ. स. १५७५ मध्ये सम्राट अकबराने फत्तेपूरसिक्री येथे इबादतखान्याची उभारणी केली व या ठिकाणी बादशहा स्वतः दर गुरुवारी संध्याकाळी व शुक्रवारी संपूर्ण दिवसभर उपस्थित राहत असे. प्रारंभीच्या काळात या इबादतखान्यात शेख, सय्यद यांना प्रवेश होता. इबादतखान्यात धार्मिक चर्चेसाठी येणाऱ्या इस्लाम धर्मपंडितांत दोन वर्ग होते. एक कट्टर सनातन विचारांचा व दुसरा पुरोगामी विचारांचा. सनातनी वर्गातर्फे अबुल फजल व मुबारक हैजी हे भाग घेत.. इबादतखान्यातील दोन गटांमध्ये झालेला वादविवाद ऐकून दोन्ही गटांतील मतभेद पाहून अकबराचा इस्लाम धर्म- मार्तंडावरचा विश्वास नष्ट झाला. त्याला इतर धर्मियांची मते जाणून घ्यावे असे वाटू लागले. इतर धर्मांचे तत्वज्ञान जाणून घेण्याची जिज्ञासा अकबराच्या मनात जागृत झाली.

इ) इबादतखान्यात सर्वधर्मियांना प्रवेश व चर्चा :

इस्लाम धर्मातील पायाभूत तत्वाबाबत एकमत होत नाही हे पाहून अकबराने सर्व धर्म पंडितांना इ. स. १५७८ मध्ये इबादतखान्यात चर्चेसाठी बोलविण्यात आले. यामध्ये हिंदू धर्मातर्फे पुरूषोत्तम आणि देवी, जैन धर्माच्या बतीने हिरा, विजय सुरी, जिनचंद्र तर पारसी धर्मियांच्यावतीने दस्तुर मेहरजी राणा इत्यादी धर्मपंडित चर्चेसाठी आले. इ. स. १५७९ मध्ये गोव्याच्या धर्मगुरूंनाही चर्चेसाठी इबादतखान्यात आमंत्रित करण्यात आले. अकबर बादशहाने या सर्व धर्मगुरूंच्याकडून आपापल्या धर्माची मुलतत्वे जाणून घेतली अकबराची ग्रहणशक्ती प्रचंड होती. सर्व धर्मातील सार व सत्य एकत्र आणून त्यांना एका सूत्रामध्ये आणण्याची आवश्यकता अकबरास वाटू लागली. भारतात अनेक धर्म असल्यामुळे राज्यवृद्धीसाठी या सर्वांना बरोबर घेऊन जाणे अकबरास आवश्यक चाटू लागले. तसेच इस्लाम धर्मातील अधिकाराबाबत ठोस निर्णय घेण्याची निकड वाटू लागली. या विचारातूनच अकबराने महजर घोषित केला.

ड) सम्राट अकबर महजरद्वारे इस्लाम धर्माचा सर्वोच्च काङ्गी बनला :

राज्यसत्तेवर वर्चस्व ठेवू पाहणाऱ्या इस्लाम धर्मगुरूंना शह देण्याचा विचार अकबराने केला. त्याने ९ मे १५७९ रोजी फत्तेपूरसिक्री येथील धर्मगुरूंस पदच्युत करून स्वतःकडे सर्वोच्च धर्मप्रमुख म्हणून अधिकार घेतले. सम्राट अकबरास उलेमांचा प्रभाव कमी करून आपल्या हाती धार्मिक सत्ता घ्यावयाची होती. अबुल फजल व अबुल फैझी यांचे वडील शेख मुबारक यांना महजर (उद्धोषणा) तयार करण्यास सांगितले. सप्टेंबर १५७९ मध्ये इस्लाम धर्मातील वादविवादाबाबत अकबरास अंतिम अधिकार देण्याचा निर्णय घेऊन या महजरवर सर्व प्रमुख इस्लाम धर्मगुरूंच्या सह्या घेण्यात आल्या. या महजरला 'धार्मिक अत्युच्च अधिकाराचा हुकूम' असेही संबोधले जाते.

अकबराच्या 'खुतबा' वाचनामुळे व 'महजर'च्या घोषणेमुळे उलेमार्ग असंतुष्ट झाला. इस्लाम धर्म धोक्यात आणण्याचा बादशहाचा हेतू आहे अशी उघड टीका ते करू लागले, बादशहाने सुन्नी पंथ सोडून शिया पंथचा स्वीकार केला आहे, अशा प्रकारची टीकाही होऊ लागली. अकबराने या सर्व मतांचे खंडन केले. अबुल फजल म्हणतो की, "बादशहावर होणारे आरोप हे निराधार असून बादशहाने इस्लाम धर्माचा कोणत्याही प्रकारे अनादर केला नाही." व्ही. ए. स्मिथ यांच्या मते, "या महजरामुळे अकबर इस्लाम धर्माचा सर्वोच्च धर्मगुरू बनला. त्याच्या हाती राजसत्ता आणि धर्मसत्ता केंद्रित झाल्या.

फ) सुलह - इ - कुलची संकल्पना :

'सुलह-ए-कुल' म्हणजे सर्वांशी सलोखा, सर्व धर्म मैत्री होय. सुफी संत ख्वाजा मोईनुद्दीन चिश्ती बाने सुलह-ए-कुल म्हणजेच सर्व धर्म मैत्रीची प्रतिपादन केलेली संकल्पना अकबराने आपल्या धार्मिक धोरणात आमलांत आणली. कट्टर व कडव्या धार्मिकतेला फाटा देऊन समन्वयवादी, सलोखा निर्माण करण्याच्या धार्मिक धोरणाचा पुरस्कार केला. इस्लाम धर्मातर्गत असणारे वाद मिटावेत, धर्माधर्मात सलोखा निर्माणव्हावा, सर्व धर्मांचे तत्वज्ञान समजून घ्यावे याकरिता अकबराने इबादतखान्यात सर्वधर्मियांना चर्चेसाठी आमंत्रित केले. सर्व धर्मातील मुलतत्वे एकत्र आणून त्यांच्यात एकवाक्यता निर्माण करण्याची अकबराला आवश्यकता वाटू लागली. यातूनच 'दीन-ए-इलाही' या नवीन धर्माची अकबराने स्थापना केली.

१) दीन-ए-इलाही :

दीन-ए-इलाही हा धर्म नसून ती एक विचारधारा होती जिला कोणत्याही धर्माचे अनुयायी स्विकारू शकत होते. इबादतखान्यात सर्व धर्मीयांचे विचार ऐकून अकबराच्या मनामध्ये सर्वमान्य अशा एखाद्या नव्या धर्माची कल्पना आली. सर्व धर्मातील उत्कृष्ट तत्वे एकत्र केली तर संपूर्ण मानवजातीचे कल्याण होईल. भारतातील हिंदू आणि मुस्लिम हे दोन प्रमुख धर्म एकत्र येतील. भारतात बहुसंख्य हिंदू असल्याने इस्लाम हा राष्ट्रधर्म होऊ नाही. याची जाणीव अकबराला होती. साम्राज्यात अनेक गट असणे ही राज्याच्या हिताचे नव्हते म्हणून इ. स. १५८२ मध्ये काबूलच्या स्वारीवरून परत आल्यावर सम्राट अकबराने आपले सर्व सरदार, अधिकारी विविध धर्मांचे प्रमुख यांना एकत्र बोलावून सर्वांना एकाच धर्मछात्राखाली आणण्याचा आपला मनोदय स्पष्ट केला व 'दीन-ए-इलाही' या नवीन धर्माची घोषणा केली. या धर्माची आचारसंहिता सहजपणे सर्वांना आचरणात आणता येईल अशी होती. या नवीन धर्मानुसार ईश्वर हा एक असून अकबर हा त्याचा प्रेषित आहे असे समजण्यात आले होते..

२) दीन-ए-इलाहीची वैशिष्ट्ये

१) दीन-ए-इलाही हा स्वतंत्र धर्म नसून सर्व धर्मातील तत्वे एकत्र आणून तयार केलेला तौलनिक धर्म होय.

२) या धर्माचा संस्थापक हा कोणी ज्ञानप्राप्ती झालेला साधू-संन्यासी नव्हता, तर स्वतः अकबर या धर्माचा निर्माता होता.

३) हा धर्म प्रचारावर भर देणारा नव्हता. अकबराने धर्मप्रसारासाठी सत्तेचा उपयोग केला नाही आणि धर्म स्विकारण्याच्या लोकांना कोणत्याही सोई सवलती दिल्या नाहीत.

४) या धर्माचे सभासद एकमेकांना अभिवादन करताना 'अल्ला हो अकबर' (ईश्वर महान आहे) आणि 'जल्ले जल्लालहू' (मी त्याचा सेवक आहे) असे म्हणत.

५) हा धर्म स्विकारणाऱ्या व्यक्तीस अबुल फजल राजासमोर नेत असे. त्या व्यक्तीस राजाच्या चरणावर नतमस्तक व्हावे लागे. मग बादशहा त्याच्या डोक्यावर शिरस्त्राण (पागोटे) ठेवी व काही प्रसंगी अंगठीही देण्यात येई. पागोटे व अंगठी यावर 'अल्ला हो अकबर' हे शब्द कोरलेले असत.

३) दीन-ए-इलाही धर्माची मुलतत्वे व आचारसंहिता :

'दीन-ए-इलाही' या धर्माचे सिद्धांत (तत्वज्ञान) सर्वसामान्यांना समजतील असे होते व आचरण्यासही सोपे होते. अबूल-फझलच्या 'दीन-ए-अकबरी' या ग्रंथामध्ये दीन-ए-इलाही' या ग्रंथाचे स्वरूप देण्यात आले आहे. त्यानुसार या धर्माची तत्वे व आचारसंहिता :-

१) ईश्वर एकच असून अकबर हा त्याचा प्रेषित आहे.

२) या धर्माच्या सभासदांनी एकमेकांस अभिवादन करताना 'अल्ला हो अकबर' व 'जल्ले जल्लालहू' असे म्हणावे.

३) सूर्य व अग्नी या देवतांची उपासना करावी.

४) या धर्माच्या अनुयायांनी सकाळ, दुपारी व संध्याकाळी प्रार्थना करावी.

५) अकबर हा धर्माचा प्रेषित असल्याने त्याच्यासमोर अनुयायांनी नतमस्तक व्हावे.

६) रविवारचा दिवस पवित्र मानावा.

७) १६ वर्षापूर्वी मुलाचा आणि १४ वर्षापूर्वी मुलीचा विवाह करू नये.

८) वृद्ध स्त्रिया व अज्ञान मुलींशी विवाह करू नयेत.

९) धर्माचा अंगीकार करणाऱ्या सदस्यांनी शक्यतो मांसाहार टाळावा. जन्म झालेल्या महिन्यात तो पूर्णपणे वर्ज्य करावा.

१०) वाढदिवसाच्या प्रसंगी मोठी मेजवानी द्यावी. तसेच दानधर्म करावा.

११) या धर्माच्या अनुयायांकडे उदारता, क्षमाशिलता व परोपकारीवृत्ती असावी. इतर धर्मबांधवांशी सौजन्याने वागावे.

बदायुनीच्या मतानुसार 'दीन-ए-इलाही' धर्म अनुयायांच्या चार श्रेणी करण्यात आल्या.

१) सम्राटाकरिता आपली संपत्ती अर्पण करणारी पहिली श्रेणी.

२) सम्राटाकरिता आपली संपत्ती व जिवीत दान करणारी दुसरी श्रेणी.

३) सम्राटाकरिता आपली संपत्ती, जिवीत व प्रतिष्ठा अर्पण करणारी तिल्ली श्रेणी

४) सम्राटाकरिता संपत्ती, जिवीत, प्रतिष्ठा व धर्म दान करणारी चौथी श्रेणी

अशा एकंदर चार श्रेण्या करण्यात आल्या.

सर्वधर्मातील उदात्त व तत्त्वाद्वारे निर्मिलेला हा धर्म तलवारीच्या जोरावर धर्मविस्तार करण्याची कल्पनाही अकबरास पटणारी नव्हती. त्यामुळे कोणावरही या धर्माची सक्ती करण्यात आली नाही. सम्राट अशोकाप्रमाणे राज्ययंत्रणेद्वारे धर्मप्रसार बादशहास शक्य होता पण तसा प्रयत्न त्याने केला नाही. अबुल फझलच्या अकाली मृत्यूमुळे अकबराचा उत्साह मावळला आणि बादशहाच्या मृत्यूबरोबरच दीन-ए-इलहीचाही लोप झाला.

४) दीन-ए-इलाही या धर्माबाबत विचारवंतांची मते

प्रो. एस. आर. शर्मा म्हणतात की, "दीन-ए-इलाहीला नवीन धर्माची सजा देणे चूक ठरेल. कारण या धर्माचा ना कोणता पवित्र ग्रंथ ना कोणी प्रेषित. अकबराच्या सुरक्षिततेच्या दृष्टीने करण्यात आलेली ही एक अशी व्यवस्था होती की, जिला धर्माचा मुलामा चढविण्यात आला होता. "

डॉ. व्ही. ए. स्मिथ आपल्या "Akbar the Great Mughal" या ग्रंथात म्हणतात की, 'दीन-ए-इलाही' हा धर्म अकबराच्या शहाणपणाचे द्योतक नसून त्याच्या मुखपणाचे प्रतीक आहे."

डॉ. ए. एल श्रीवास्तव यांच्या मते दीन-ए-इलाही अकबराच्या सार्वजनिक सहिष्णूता आणि राष्ट्रीय आदर्शवादाचे प्रतिक होते. एकंदरच स धर्मातील उदात्त तत्त्वे एक करून सर्वसमावेशक मानवतावादी दृष्टीकोन विकसित करण्याचा उद्देश 'दीन-ए-इलाही या धर्माच्या स्थापनेमागे होता.

५) सम्राट अकबराचे इतर धर्मीयांशी संबंध:

तत्वांचे एकत्रीकरण करून मानवी कल्याण साधावे हा त्याचा दृष्टीकोण होता आणि म्हणून त्याने सर्व धर्मीयांशी, इबादतखान्याच्या माध्यमातून अकबराने सर्व धर्मीयांना एकत्र आणण्याचा प्रयत्न केला. सर्व धर्मातील उदात्त वर्मा, विचारविनिमय केला होता.

१) अकबर व हिंदू धर्म :

अकबराची प्रजा ही बहुसंख्य हिंदू होती. ज्यांच्यावर आपण राज्य करतो त्या हिंदू धर्माचे स्वरूप समजून घेण्यासाठी अकबराने पुरूषोत्तम व देवी यांना चर्चेसाठी इबादतखान्यात बोलाविले. अनेक राजपूत राजकन्यांशी त्याचे विवाह झाले होते. त्या राण्यांना त्यांच्या धर्माप्रमाणे पूजा-अर्चा करण्यास परवानगी देण्यात आली होती. त्याने रक्षाबंधन, दसरा, दिवाळी इत्यादी हिंदू समारंभ साजरे करण्यास सुरुवात केली. गोहत्यावर निर्बंध आणले. एवढेच नव्हे तर अकबराने आपल्या आईच्या मृत्यूनंतर डोक्याचे मुंडन केले होते.

२) अकबर व शीख धर्म :

शीख गुरू रामदास, गुरू आमरदास, गुरू अर्जुनसिंग यांच्याबरोबर अकबराचा घनिष्ठ संबंध होता. गुरू अर्जुनसिंग यांच्या कार्याने अकबर प्रभावित झाला होता. यातूनच त्यास 'ग्रंथसाहेब' या शिखांच्या पवित्र ग्रंथाबद्दल आदर निर्माण झाला. अकबर ज्या ज्या वेळी पंजाबमध्ये जाई त्या त्या वेळी तो शीख धर्मगुरूंची भेट घेत असे व विचारविनिमय करत असे. शीख धर्मगुरूंच्या प्रभावाने अकबराने पंजाबमध्ये एक वर्ष शेतसारा माफ केला होता.

३) अकबर व ख्रिश्चन धर्म :

इ. स. १४९८ मध्ये पोर्तुगीजांनी भारताच्या पश्चिम किनाऱ्यावर आपल्या वखारी स्थापन केल्या. गोवा हे. त्यांच्या व्यापाराचे केंद्र असले तरी इतर अनेक ठिकाणी त्यांनी आपला प्रभाव निर्माण केला. गुजरातमधून मक्केला जाणाऱ्या यात्रेकरूंना पोर्तुगीजांनी उपद्रव देऊ नये यासाठी अकबराने त्यांच्याशी मैत्रीचा करार केला. अकबराने इबादतखान्यात सर्व धर्मीयांशी विचारविनिमय सुरू केला. इ. स. १५७९ मध्ये गोव्याच्या पोर्तुगीजांना धर्मिक चर्चेसाठी बोलविण्यात आले. जेसुईट धर्मगुरूंना अकबराचे मतपरिवर्तन करण्यात यश आले नाही. यामुळे इ. स. १५९० मध्ये जेसुईट धर्मगुरूंचे दुसरे शिष्टमंडळ चर्चेसाठी आले आणि इ. स. १५९४ मध्ये जेसुईट धर्मगुरूंचे तिसरे शिष्टमंडळ अकबराबरोबर चर्चेसाठी आले. जेसुईटांनी अकबरास ख्रिस्ती धर्माची दीक्षा देण्याचा प्रयत्न चालविला होता. त्यात त्यांना यश मिळाले नाही. मात्र पोर्तुगीजांना ख्रिस्ती धर्म स्विकारण्याबाबत मोकळीक मिळाली.

४) अकबर व जैन धर्म

अकबर बादशहाने इ. स. १५८२ मध्ये जैन धर्मगुरूंना निमंत्रित केलेले होते. यानुसार इबादतखान्यात होणाऱ्या चर्चेसाठी हिरा विजय सुरी आले होते. जैन धर्माधील अहिंसा या तत्त्वाचा प्रभाव अकबरावर पडला. हिरा विजय सुरी, विजय सेन सुरी, जिनचंद्र या जैन धर्मगुरूंच्या व्रतस्थ जीवनाचा प्रभाव अकबरावर पडला. यानंतर अकबराने मांस खाणे वर्ज्य केले व पशुपक्षांची हत्या करणेही सोडून दिले. एवढेच नव्हेतर जैन धर्मीयांच्या अहिंसेच्या प्रभावामुळे खाटिकखाने बंद केले. शिकार करण्यास मनाई करण्यात आली व त्यानेही शिकार करणे सोडून दिले.

५) अकबर व पारशी धर्म :

अकबराने धार्मिक चर्चेसाठी पारशी धर्मगुरु दस्तूर मेहरजी राणा यांना बोलाविले होते. अकबर आणि दस्तूरमेहरजी राणा यांच्यात झालेल्या चर्चेत पारशी धर्माचा प्रभाव अकबरावर पाडण्यात त्यांना यश आले व पारशी धर्म तत्वज्ञानात सांगितल्याप्रमाणे अकबराने सूर्य, प्रकाश आणि अग्नी यांची पूजा करावयास सुरुवात केली. आपल्या महालात अखंड अग्नी प्रज्वलन यज्ञ सुरू केला. त्याचबरोबर पारशी धर्मगुरु दस्तूर मेहरजी राणा यास २०० विधे जमीन दान देऊन सम्राट अकबराने त्यांना सन्मानित केले.

६) अकबर आणि इस्लाम धर्म :

अकबर हा इस्लाम धर्मातील सुन्नी पंथाचा होता. परंतु त्याची आई, गुरू, पालक या शिष्या पंथीयांच्यामुळे अकबराचा कल हा उदारमतवादाकडे वाढू लागला. त्याने इस्लामच्या कायद्यात काही बदल केले. त्यात विवाह व घटस्फोटाबाबतच्या त्याच्या सुधारणा महत्त्वपूर्ण होत्या. मुस्लिमांना चार विवाह करण्याची मान्यता असली तरी एकच विवाह करावा. चुलत, मावस अशा नातेसंबंधात विवाह करू नये. विवाहसाठी मुलाला १६ वर्षे व मुलीस १४ वर्षे ही वयोमर्यादा घालून देण्यात आली. सम्राट अकबराने आपल्या समान कायदा व समान न्याय यांचा विचार करून इस्लामी कायद्यात काही बदल घडवून आणले.

अशाप्रकारे सम्राट अकबराने अनेक धर्मातील वरिष्ठांशी चर्चा करून त्यांच्याकडून काही महत्त्वपूर्ण गोष्टी घेतल्या, मात्र कोणत्याही धर्माचे वर्चस्व अकबराने आपणावर लादून घेतले नाही.

• अकबराच्या धार्मिक धोरणाचे महत्त्व :

अकबर बादशहाच्या धार्मिक धोरणामुळे सामाजिक ऐक्याचे नवे पर्व सुरू झाले. हिंदू मुस्लीम यांच्यातील दरी कमी होण्यास मदत झाली. अकबराने आपल्या प्रशासनात धर्म, पंथ, जात असा भेदभाव केला नाही. व्यक्तीच्या गुणवत्तेनुसार निवडीचे धोरण त्यांनी अंगीकारले अनेक धर्मातील उदात्त तत्वे एकत्र आणून 'दीन-ए- इलाही' या धर्माची स्थापना केली. याबाबत स्टॅन्ले लेनपूल म्हणतो की, 'दीन-ए- इलाही' ने हिंदू-मुस्लिमांमध्ये एकतेची भावना निर्माण करून एक राष्ट्रीयत्वाच्या भावनेस जन्म दिला. 'सुलह-ए-कुल' संकल्पनेचा स्विकार करून हिंदूंचे सहकार्य आणि निष्ठा प्राप्त केल्या. सम्राट अकबराने राबविलेल्या विविध उदार ध्येयधोरणामुळे धार्मिक सलोखा प्रस्थापित होण्यास सुरुवात झाली.

ब) औरंगजेबाचे धार्मिक धोरण :

अकबराने उदार धार्मिक धोरणाचा पुरस्कार केला. जहांगिरानेही आपल्या वडिलांच्या धोरणाचा अवलंब करित राज्यव्यवस्थेत हिंदूंना समाविष्ट करून घेतले. पुढील काळात मात्र जहांगिराच्या धार्मिक धोरणात बदल होऊन तो कट्टर इस्लाम धर्मीय बनला. शाहानजहानही अकबराच्या उदारमतवादी धोरणापासून दूर जात इस्लामचा पुरस्कर्ता झाला. औरंगजेब कट्टर सुन्नीपंथीय होता. त्याला इस्लामच्या सिद्धांतानुसार राज्य करायचे होते आणि कुराण त्याच्या राज्यव्यवस्थेचा आधार होता. त्यानुसार इस्लामचा प्रचार करणे हे तो त्याचे कर्तव्य मानत असे. औरंगजेबाने प्रशासनातील आपल्या पूर्वजांच्या सहिष्णू धोरणाच्या विरोधी धोरण स्विकारले. कडव्या असहिष्णू धोरणाचा अवलंब केल्याने मुघल साम्राज्याच्या पतनास सुरुवात झाली. राज्य आणि धर्म एकत्र करून त्याने राज्याचा वापर इस्लामच्या प्रसाराकरिता केला. इ. स. १६४४ मध्ये गुजरातचा सुभेदार असताना त्याने चिंतामणी मंदीराचा विध्वंस केला होता. व्ही. ए. स्मिथ यांच्यामते औरंगजेबाला धर्माधिष्ठित राज्यस्थापन करावयाचे होते. औरंगजेबाच्या असहिष्णू धार्मिक धोरणामुळे त्याचे इतर धर्मियांशी संघर्ष झाले, बंडे उद्भवली. राजसत्ता व धर्मसत्ता औरंगजेबाने एकत्र केल्याने राजसत्तेचा वापर सक्तीने इतर धर्मियांना इस्लाम धर्म स्विकारावयास लावण्याचे धोरण मुघल साम्राज्याच्या न्हासास कारणीभूत ठरले. दर-उल-हर्बला दर-उल-इस्लाम मध्ये परिवर्तित करणे त्याने आपले परमकर्तव्य मानले.

अ) औरंगजेब व हिंदू धर्म :

औरंगजेबाने हिंदू धर्म व हिंदू जनतेवर अन्याय केले. त्याने इ. स. १६५९ मध्ये बनारस येथील पुजान्यास सांगितले होते की त्याचा धर्म नवीन मंदीरे बांधण्यास व जुनी मंदीरे नष्ट करण्यास परवानगी देत नाही. परंतु त्याने असे केले नाही. पुढे जावून अनेक मंदिरे नष्ट केली.

१) मंदीरे उध्वस्त

औरंगजेब सत्तेवर येण्यापूर्वी गुजरात प्रांताचा प्रमुख होता. तेथे त्याने अनेक हिंदू देवालये उध्वस्त केली व धर्मवेड्या धोरणाचा पुरस्कार केला. त्याच्या भविष्यकालीन धार्मिक धोरणाची ती नांदी होती. त्याने आदेश देवून सोमनाथ मंदीर, बनारसचे विश्वनाथ मंदीर, मथुरा

येथील केशवराय मंदीर नष्ट केले. मुघल साम्राज्याचे मित्र असलेले जयपूर राज्य येथील ही मंदीर नष्ट करण्यात आली. हिंदूंना नवीन मंदीर, धर्मस्थळे बांधण्याची परवानगी नाकारण्यात आली.

२) जिझिया कर

जसवंत सिंगाच्या मृत्यूची बातमी कळताच औरंगजेबाने मारवाड मुघल साम्राज्याला जोडण्याचे आदेश दिले. तो जातीनिशी या मोहिमेवर थांबून त्याने मारवाड ताब्यात घेतले. मारवाड जिंकून १२ एप्रिल १६७९ रोजी तो दिल्लीस परतला त्याच दिवशी हिंदूवर त्याने जिझिया कर बसविला. त्यामुळे राज्याचे स्वरूप बदलले. मुघल साम्राज्य एक इस्लामी राज्य असल्याचे घोषित झाले त्यामुळे फक्त येथे मुस्लिमांनाच राहण्याचा अधिकार मिळाला. जिझिया कर देवून मुस्लिमेतर प्रजेला दुय्यम दर्जाच्या जनतेसारखे रहावे लागे. छत्रपती शिवाजी महाराजांनी औरंगजेबास जिझिया कराचा निषेध करणारे खरमरीत पत्र लिहिले. जिझियाबद्दल मनुची म्हणतो "जे हिंदू हा कर देऊ शकत नसत ते अधिकाऱ्यांकडून होणाऱ्या अपमानापासून सुटका होण्यासाठी इस्लाम धर्म स्विकारत ते पाहून औरंगजेब आनंदी होत असे." औरंगजेबाने हिंदूवर यात्रा करही लादला.

३) हिंदूवर आर्थिक दबाव :

औरंगजेबाने हिंदू जनतेवर आर्थिक दबाव आणला. इ. स. १६६५ मध्ये मुस्लिम व्यापाऱ्यांवर २७ तर हिंदू व्यापाऱ्यांवर ५% जकात बसविली. पुढे मुस्लिम व्यापाऱ्यांवरील जकात रद्द करून हिंदू व्यापाऱ्यांवरील जकात सुख ठेवली.

४) सरकारी पदांवरून बरखास्त केले:

ई. स. १६७९ मध्ये एका आदेशाद्वारे राजस्व विभागातील सर्व अधिकारी मुस्लिम असले पाहिजेत असे जाहिर केले. इस्लाम धर्म स्विकारणाऱ्यांना नोकऱ्यांमध्ये संधी दिली गेली.

५) सामाजिक प्रतिबंध लादले:

इ. स. १६६८ साली हिंदूंच्या धार्मिक उत्सवांवर प्रतिबंध लावला. धार्मिक-सामाजिक चालीरिती कायद्याने बंद करण्यात आल्या. सतीप्रथा, नदी किनारी प्रेत दहन करणे, नदीमध्ये अस्थिविसर्जन शोभायात्रा दिवाळी, होळी यात्रा इ. प्रथांवर निर्बंध लादले. राजा प्रजेला जे झराखा दर्शन देई ती प्रथा, राजाची सुवर्णतुला करण्याची हिंदू प्रथा बंद केली.

६) हिंदू धर्मियांच्या जहागिरी, वतने जप्त करण्यात आली :

जहागिर देतानाही भेदभाव केला जाई. न्यायालयीन बाबतीतही हिंदू-मुस्लिम असा भेदाभाव केला जाई त्यामुळे हिंदू-मुस्लिम दुरावा निर्माण झाला.

७) औरंगजेबाने संगीत कलेचा राजाश्रय काढून घेतला

साकी मुस्तैदखान म्हणतो की "बादशहाने हिंदू विद्या शिकविण्यावर व प्रार्थना म्हणण्यावर बंदी घातली.

८) सक्तीने धर्म परिवर्तन करावयास लावण्याची निती अवलंबिली :

जुझारसिंह बुंदेला, गोकुलदास जार यांच्या परिवारास सक्तीने इस्लाम धर्म स्विकारायला लागला.

औरंगजेबाच्या धर्मांध आणि असहिष्णू धोरणामुळे त्याचा हिंदू धर्मियांशी संघर्ष सुरू झाला. औरंगजेबाने राजविषयी स्विकारलेल्या कर धोरणामुळे राजपुतांनी औरंगजेबाविरुद्ध लढा सुरू ठेवला. त्याने राजपुतांवरुद्ध धर्मयुद्ध पुकारून राजपूत राज्य नष्ट करण्याचे धोरण स्विकारले. जोधपूरच्या जसवंतसिंगच्या मृत्यूनंतर राजा जसवंतसिंगच्या कर्तबगार मुलाने म्हणजे दुर्गादासने अल्पवयीन राजपुत्र अजितसिंग वास गादीवर बसविले य औरंगजेबाबरोबरचा लढा सुरू ठेवला. मेवाडचे राज्य जिंकण्यासाठी औरंगजेबाने राजपुत्र अकबराची नेमणूक केली. अकबराने वडिलांच्या प्रतिगामी धोरणाच्या विरोधात मेवाडच्या राजा रायसिंगचा मुलगा जयसिंग व दुर्गादास राठोड संघ्याशी मैत्री केली व औरंगजेबाविरुद्ध बंड पुकारले. औरंगजेबाने हे बंड मोडण्यासाठी कुटनितीचा अवलंब केला पण त्याचा फारसा उपयोग झाला नाही. अकबर व दुर्गादास राठोड हे दक्षिणेत छत्रपती संभाजी महाराजांच्या आश्रयास आले. औरंगजेब यानंतर दक्षिणेत मराठ्यांचा पराभव करून स्वराज्याचा नाश करण्यासाठी आणि बंडखोर अकबराला शिक्षा करण्यासाठी दक्षिण मोहिमेवर आला. अकबराचे बंड मोडण्यात त्यास यश मिळाले असले तरी मराठ्यांचे राज्य त्यास अखेरपर्यंत जिंकता आले नाही.

ब) औरंगजेब व शीख: धर्म औरंगजेबाच्या असहिष्णू धार्मिक धोरणामुळे शीख संप्रदाय मुघल सत्तेच्या विरोधात उभा राहिला. बादशहाच्या शीख धर्मस्थळे नष्ट करण्याच्या मोहिमेमुळे शीखांचे नववे गुरु तेगबहादुर यांनी बंड पुकारले. मुघल सामर्थ्या त्यांचा टिकाव लागला नाही. औरंगजेबाने तेगबहादुरला पकडले व इ. स. १६७५ मध्ये त्यांना ठार मारण्यात आले. त्यानंतर तेगबहादुर यांचा पुत्र गोविंदसिंग गुरुपदी आले त्यांनी शीख समाज संघटित केला त्यांना क्षात्र धर्माची दीक्षा दिली. खालसा पंथाची स्थापना करून शीख

धर्मामध्ये नवचैतन्य निर्माण केले. लष्कार उभारले. औरंगजेबाने गुरू गोबिंदसिंगबिरूद्ध लाहोरच्या सुभेदारास पाठविले. त्याने आनंदपूरवर स्वारी केली पण शिखांनी त्याचा पराभव केला. असा मुघल- शीख संघर्ष दीर्घकाळापर्यंत सुरू राहिला.

क) औरंगजेब व ख्रिश्चन धर्म इंग्रज

औरंगजेबाच्या कालखंडात इंग्रजांनी ज्या ज्या ठिकाणी वखारी होत्या त्यांना संरक्षक तटबंदी करून घेतल्या. इंग्रजांचे व्यापारातच बस्तान बसू शकत नसल्याने त्यांनी धर्मप्रसारावर भर दिला नाही. इ. स. १६८५ मध्ये बंगालच्या सुभेदारपदी असणाऱ्या शाहिस्तेखानाने इंग्रजांच्या व्यापारावर स्थानिक कर आकारले. इंग्रजांनी या स्थानिक कराला विरोध केला. औरंगजेबाने इंग्रजांचा बंदोबस्त करण्याचे ठरविले व इंग्रजांच्या सुरत, नळी, मच्छलीपट्टण येथील वखारीवर ताबा मिळविला. इंग्रजांचा नाइलाज होऊन त्यांनी नमते धोरण घेऊन बादशहाशी मैत्रीचे धोरण स्वीकारले.

ड) पोर्तुगीज :

चितगावच्या चाचे लोकांनी मुघल साम्राज्याला धोका निर्माण केला होता. या लुटारू लोकांच्या बंदोबस्तासाठी मीरजुमला याची नियुक्ती केली होती. त्याच्या आकस्मित मृत्यूमुळे या कामी इ. स. १६६४ मध्ये शाहिस्तेखानाची नियुक्ती करण्यात आली त्याने चितगावच्या पोर्तुगीज चाचांचा बीमोड केला. औरंगजेबाच्या कडुर धार्मिक धोरणामुळे पोर्तुगीजांनी आपल्या धर्मप्रसारास मुरड घातली व मुघलांशी नम्रतेचे धोरण स्विकारले.

इ) औरंगजेब व इस्लाम धर्म :

औरंगजेब स्वतः सुन्नी पंथीय होता. त्याने उलेमांना महत्वपूर्ण स्थान दिले. व सुन्नी पंथाला बलिष्ठ बनविण्याचा प्रयत्न केला. इस्लाम धर्मप्रसारावर भर दिला. धर्म स्विकारणाऱ्या लोकांना सोई-सवलती देऊ केल्या. मानाच्या जागा देऊ केल्या. इस्लामची आचारसंहिता त्याने अमलात आणण्याचा प्रयत्न केला. नवीन चालीरीती, वेशभूषा, केशभूषा इत्यादीवरही नियंत्रण ठेवण्यात आले. औरंगजेबाच्या या धार्मिक धोरणामुळे इस्लामी धर्मगुरू अवाजवी महत्व वाढले. कुराणमधील नियमांचे काटेकोर पालन होण्यासाठी मुहतसिच या अधिकार्याची नेमणूक केली.

ई) औरंगजेब व शिया पंथ :

औरंगजेबाच्या कडवट धार्मिक धोरणाचे परिणाम शिया पंथियांनाही भोगावे लागले. शिया पंथियांवर ईश्वर निंदाचा आरोप ठेवण्यात आला व त्या पंथाच्या साधूंना शिक्षा ठोठावण्यात आली. सरमद हा या धोरणाचा पहिलाबळी ठरला. सरमद प्रमाणेच महंमद ताहीर याच्यावरही पाखंडीपणाचा आरोप ठेवून त्यास मृत्यूदंडाची शिक्षा आली या शिया पंथीय साधूंच्या हत्येबरोबरच वा दीयांवर अनेक निर्बंध लादले शिया पंथी साधूंच्या कबरीवर दिवा लावण्यास मनाई करण्यात आली. मोहरम या शिया पंथीयांच्या उत्सवामध्ये हिंदूही समरस होतात म्हणून हा सण साजरा करण्यास बंदी घालण्यात आली.

औरंगजेबाने इस्लाम धर्मियांवर अनेक बंधने लादून त्यांचे जीवन असह्य केले. नाणी काफरांच्या(हिंदूंच्या) हाती जातात व त्यावरील कलिमाची अवहेलना होते म्हणून बादशहाने नाण्यांवरील कलिमा काढून टाकण्याचा निर्णय घेतला. नमस्कार करून अभिवादन करण्याच्या पद्धतीस बंदी घालण्यात आली. पुढे तर कोणतीही प्रतिमा निषिद्ध मानली जाऊ जागली. या धोरणामधूनच आग्रा किल्याच्या प्रवेशद्वारापाशी उभारलेले हत्तीचे पुतळे वयाचा आदेश औरंगजेबाने दिला.

औरंगजेबाच्या धार्मिक धोरणाचे मूल्यमापन :

अकबर बादशहाने स्वीकारलेल्या उदार धार्मिक धोरणाच्या विरोधी जाऊन औरंगजेबाने कडुर धार्मिक धोरणाचा अंगीकार केला. यामुळे सुन्नी पंथाचे वर्चस्व वाढीस लागले. धार्मिक मागण्यांनी जोर केला. राजसत्ता धर्मसत्तेच्या वर्चस्वाखाली जाऊ लागली. शिया पंथीयांनाही कडुर इस्लामी धोरणाचे चटके बसले. हिंदू, शीख व ख्रिश्चन यांना औरंगजेबाच्या धार्मिक धोरणाचा प्रचंड त्रास झाला. त्यांनी राजसत्ते विरुद्ध लढे सुरू केले. औरंगजेबाच्या कडुर सुन्नी पंथीय धोरणामुळे शियापंथीय कुतूबशाही आणि आदिलशाही राज्यांचाही त्याने शेवट केला. अकबराने हिंदू-मुस्लिमांत निर्माण केलेले ऐक्य भंग पावले औरंगजेबाच्या काळात विरोधात उठाव होवू लागते. हिंदू-मुस्लिमांमध्ये दंगे होऊ लागले. मुसलमान हिंदूंना 'कफन' समजू लागले, तर हिंदू मुस्लिमांना 'लैच्छ' असे संबोधू लागले. औरंगजेबाच्या कठोर धार्मिक धोरणाबाबत डॉ. एस. आर. शर्मा म्हणतात की, 'औरंगजेबाच्या कडव्या धर्मातराचे धोरण हे शहाजहानप्रमाणे देवळे नष्ट करण्याची क्षणिक लहर नव्हती तर जाणीवपूर्वक व पद्धतशीरपणे ठरवून ते अमलात आणले होते.' थोडक्यात, औरंगजेबाच्या कठोर धार्मिक धोरणामुळे मुघल सत्ता खिळखिळी झाली व मुघल साम्राज्याच्या पतनास सुरुवात झाली.